

Promjene u političkoj retorici Istoka i stvarne promjene

SAVO LAUŠEVIĆ

Filosofski fakultet, Nikšić

Proces političkih promjena u Sovjetskom Savezu je neočekivano krenuo. On je otpustio kočnice zbivanjima ranije započetim u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj, i Jugoslaviji. Jugoslavija je nekontrolisano ušla u proces fisije, nemoćna da zaustavi lančanu reakciju svog razaranja. Posljedice ovog neočekivanog procesa su: dijelom vidljive (raspad komunističkih imperija)¹, drugim dijelom one su nepredvidljive i nastupaju u liku anticipacija.

Ideološki lik Istoka je poništen. Zapad je pobijedio, takođe ideološki. Rezultat: na mjesto realsocijalističke ideologije uselila se liberalna ideologija. Odzvanjaju decenijama drilovana načela Zapada.: "O slobodama", "O pravima", "O demokratiji", itd. - kao nove, svježije fraze (na Istoku).

Kako je Zapad pobijedio Istok? Pobjeda je došla neočekivano. Zapad je bio iznenađen i zbunjen kad je Mihail Gorbačov otpočeo proces dekonstrukcije komunističkog carstva na čijem čelu je stajao. Jedan čovjek je učinio ono što decenijama nijesu mogli uraditi politike i vojne strukture Zapada. Dakle, pobjedu Zapadu, paradoksalno ali faktički, donio je Istok. Drugim riječima: Istok je uspio sebe pobijediti. Ali, logika odnosa pobjednika, pobjede, pobijeđenog, izašla je iz binarne strukture i otvorila mogućnosti za dijalektičko tumačenje.

Sada stav "Zapad je pobijedio Istok" dobija drugačije značenje pošto se zna da je "Istok sam sebe pobijedio". Može se zaključiti da je na određeni način Istok pobijedio ili da je Zapad pobijedivši - na izvjestan način izgubio. Ne radi se ovdje o dijalektičkoj igri zaključivanja već o prikazu polivalentnosti i nepredvidljivosti započetih procesa. Tu polivalentnost sigurno ne mogu razumjeti manihejska suprotstavljanja zlog komunizma i dobrog kapitalizma, niti trijumfalistički usklici o kraju komunizma i sl.

Binarna logika ideološkog diskursa Zapada i Istoka je jedna ista. Član ne može da funkcioniše bez svoje suprotnosti. Paradoksalno, Zapada nema bez Istoka, ali nestajanje Istoka je istovremeno uvod u nestajanje Zapada. Razbijanje ove binarne logike na poseban način i esencijalno utiče na oba člana.

Vidljive promjene na Istoku su velike u odnosu na decenijsku ustajalu i dosadnu soc-realnu žabokrečinu. Ipak, ta veličina, dobrim dijelom, jeste rezultat jednog ushićenog uvida koji u svoje predstave dogođenog pridodaje i anticipirane promjene. Počinju da vladaju nekritička očekivanja i brojne predrasude. Previše se oslanja na spontanitet tzv. istorijskog procesa. Većina interpretira misli da je dovoljno da je taj proces počeo i da će se odvijati sam od sebe.

Kako sa ideoloških promjena preći na promjene u strukturi društva, kulture, svijeta, života ...?

Nije li ovo sudbinsko pitanje Istoka i Zapada? Danas postaje sve očiglednije da promjene Istoka mijenjaju i Zapad. Rušenje Berlinskog zida ovu je zavisnost učinilo još očiglednijom. Sada je jasno da je Zid bio zajednička tvorevina, simbol definisanog i kontrolisanog mjesta dodira. Simbol je srušen a simbolska predstava linearnog odnosa Zapad-Istok je zamijenjena brojnim, realnim ili naivnim zamišljanjima koja dolaze sa jedne i sa druge strane. Ta zamišljanja novog viđenja Evrope dala su

¹ Sovjetski Savez se raspao. Izdvojile su se pribaltičke države, Ukrajina, Kazahstan i dr. Stvorena je Ruska federacija.

već opipljive rezultate u savremenoj političkoj realnosti. Njemačka je po drugi put ujedinjena. Jugoslavija je po drugi put razbijena. Paradoksalno je što su odlučujući akteri njemačkog ujedinjenja bili na Istoku, jednako kao što su odlučujući spoljašnji činioци raspada Jugoslavije došli sa Zapada. Otpor ujedinjenju Njemačke dolazio je iz Engleske, tog vjekovnog središta zapadne politike. Otpor razjedinjenju Jugoslavije stigao je iz Rusije. Ovim političkim činjenicama svakako treba pridodati podjelu Čehoslovačke i na drugoj strani glasnu proklamaciju za ujedinjenje Evrope.

Zapadni mit o ujedinjenoj Evropi u prošlosti je zastupao Napoleon, kasnije Adolf Hitler kao sredstvo za osmišljavanje svoje ekspanzivne politike. Danas taj stari - novi mit zastupa najveći dio zemalja evropskog Zapada. Iza prihvatanja te ideje zasigurno danas ne stoji ekspanzionistički stav evropskog Zapada. Sa više argumenata bi se mogao konstatovati defanzivno-odbrambeni stav. Možda zbog toga tzv. ujedinjenje Evrope danas i ne računaju na evropski Istok, na bivše socijalističke diktature. Ujedinjenje evropskog Zapada je zaštitnog karaktera, ne samo zbog američkog i japanskog kapitala već istovremeno zbog ponovnog uspostavljanja bedema prema evropskom Istoku. Izgrađuje li se to novi zid?

Neizvjesna je sudbina procesa na Istoku. Mistične su sile i nepredvidljivi ciljevi uzburkanih procesa koji sada potresaju Istok a uskoro posljedice će, vjerovatno u jakoj formi, osjetiti i Zapad i evropski kontinent uopšte. Zato riječ Evropa sve više znači povlačenje u sebe, u svoje mitove. Evropa se želi ponovo, ali samo za Evropljane. Evropljani treba da uđu u Evropu (to bar slijedi iz pokliča koji dolaze sa Istoka). Ove tautološke konstrukcije odražavaju stanje stvari zapadne politike.

Rekli smo da su promjene na Istoku najvećim dijelom ideološke prirode. Supstancija koja se preoblikuje i mijenja nije ekonomska, već prije svega duhovna i politička. Jezik je postao polje događanja i poprište izrastanja nove političke svijesti i kulture. U tom svijetlu i izranja naš predmet promišljanja. Riječ je o političkoj retorici difuznih snaga čija politička moć nije definisana već je promjenljiva i vratolomna.

Konstrukcija "politička retorika" nije sasvim precizan termin. No, ipak, ona sadrži dvije važne komponente, pojam politike i pojam retorike. Obje komponente su usidrene u govoru i u jeziku. To već podrazumijeva ličnost, pluralnost, drugoga, zajednicu i pripadnu im mrežu odnosa. Ovu važnu vezu politike i govorenja uočio je još Aristotel. Kada je biće politike (zoon politikon) razumijevao kao biće sposobno za govor (zoon logon ekhon) naznačena konstrukcija pretpostavlja i konstatuje tezu da je političko u govoru i jeziku. I da su govor i jezik pretpostavka zajednice. Potvrdu ove teze nalazimo i u navedenoj rečenici H. Arent: "Gdje god je važnost govora u pitanju, stvari postaju političke po definiciji."² Zašto je bit govora politička i bit politike govornička? Možda zato što i govor i politika pretpostavljaju ličnost i odnos; razliku i zajednicu. Naime, u govoru ličnost demonstrira svoju razliku drugoj ličnosti. Istovremeno se priznaje razlika Drugom. Na taj način govor govori i sluša. On je razgovor - razmjena govora, tačnije on je razmjena razlika - sporenje. Ali, cilj razgovora nije sporenje kao takvo, razgovaranje kao takvo, govorenje radi govorenja; cilj razgovora je: odnos, zajedničko, zajednica.

Zbog toga je govor po prirodi politički, a politika je po prirodi govornička i retorička. Politikom se djeluje preko riječi, njom se nagovaraju i uvjeravaju politički Drugi da prihvate saglasnost, konsensus. Ovdje smo već na terenu retorike u klasičnom aristotelovskom određenju, kao sposobnosti i vještine uvjeravanja.

² H. Arent: "Vita activa", str. 9.

Blizina retorike i politike kao vještinâ proizilazi i iz primjene na iste predmetnosti: ljudske postupke i moralno djelovanje, na strasti i osjećanja, na javnost, itd. Na taj način retorika i politika se prožimaju i neprestano upućuju jedna na drugu.³

Kao što postoji dobar govor postoji i dobra politika, odnosno, postoje loš govor i loša politika. Ovaj paralelizam je važio u antičkom vremenu polisa. U tom vremenu dobar govor je bio slobodan i umjeren. Takav govor je u grčkom polisu predstavljao mjeru vaspitanja i djelovanja, a vođenje politike je definisano kao djelovanje prema vrlini. Neću dalje izlagati relaciju retorike i politike i njenu važnost za grčku demokratiju⁴. Moderno vrijeme ovaj odnos postavlja znatno drugačije. Za modernu u globalnom značenju određujuća mjera prestaje biti vrlina. Novi uzor sve više postaje pragmatika. Dobra svrha gubi značenje pred dobrim sredstvom. Svrhe postaju dobre ako su ostvarljive. Sada političar biva određen svojim sposobnostima da iznađe što efikasnija sredstva za realizaciju proklamovanog cilja. U ovom okruženju retorika ne može biti slobodno govorenje već i sama postaje sredstvo. Umjesto slobodnog i vrlog "voditelja duše" (psihagoga) politički govornik postaje više demagog koji zavodi narod radi ostvarenja određenog političkog cilja.

Sada konstrukcija "retorika i politika" postaje metafora, registar odstupanja i praznine. Naime, političkom govoru je sada dozvoljeno da bude nerazuman, ružan, dosadan, samo ako je politički koristan. Takav govor je prisutan u propagandi, reklami, diplomatiji. On je uočen, kodifikovan i prepoznatljiv. Političaru se dozvoljava da daje obećanja, da zavodi pa čak i da obmanjuje. Sve je to politika, ukoliko realizuje određene političke ciljeve.

*

U trenutku velikog preokreta u zemljama evropskog Istoka u političkom govoru se zbiva jedan zanimljiv fenomen. Tu pojavu preliminarno možemo označiti **hipertrofijom govorenja**. Riječ je o višku govorne supstancije koja je preplavila politički život. Na djelu su ogromni potencijali neumjerenog političkog govora. Ta vrsta političke retorike će biti predmet dalje analize.

Ideološki slom Istoka odbacio je vladajuće sheme mišljenja i govorenja. Kada je govor prestao biti delikt i predmet sankcija stvoreni su minimalni uslovi za slobodnu riječ. Više se nije moralo govoriti i misliti prikriveno, nije se moralo upražnjavati ketman. Decenijsku ćutnju i strah od govora odjednom je potisnula "glasnost" hiperslobodnog govora. U toj pravoj provali govora oslobođene su višegodišnje akumulacije. Sve što je ćutalo i o čemu je trebalo ćutati sada je govorilo i moralo je govoriti. Reći "javno", "kritikovati sve i svakoga" - postalo je psihološka potreba i lijek za poluvjekovni muk. Kada je politika postala psihološka potreba njen jezik je počeo gubiti ne samo racionalnost već i pragmatiku. Sada je sve ušlo u domen politike, a politika se izgubila u iracionalnom i difuznom populizmu.

Na planu političke retorike dosadnu monotoniju ponavljanja velike priče o "socijalizmu kao svjetskom procesu" zamijenili su fragmenti mnogih priča - čiji su djelovi difuzno popunili kaos jedne vještački uspostavljene cjeline.

U značenjski prostor govora zemalja Istoka instalisala se nova leksika, novi pojmovi. Njihova značenja još traže definicije i objašnjenja. Zvučne efekte ovih riječi prati aura emocionalnog i slikovnog predstavljanja. Demokratski procesi koji zahvataju Istok retorički liče na glasno iščitavanje rječnika liberalne demokratije. Na djelu je, pored ostalog, i jedna vrsta pedagoškog rada. Ovdje se politički govor odvi-

³ Vidi: Aristotel, Retorika, Naprijed, Zagreb (1356 a/7)

⁴ O tome na suptilan način piše Ljubomir Tadić u tekstu: "Retorika i demokratija".

ja kao predpolitičko savladavanje problema. Zato često politički sporovi postaju sporovi iz teorije politike. Možda se time može opravdati prisustvo visoke inteligencije u političkom životu. Ovom mnogoglasju doprinosi brojnost političkih stranaka koje su rezultat legalizovanog načela političkog pluralizma, ali istovremeno i posljedica odsustva organizovanog političkog života. Mnogo stranaka pokazuje da političkih stranaka uopšte nije bilo. Previše političkog govora pokazuje da političkog govora i političke kulture nije bilo.

Ova komplikovana struktura usložnjava uslove političke komunikacije. Ona sprečava razumijevanje i sporazum političkih partnera. Zato politički govor postaje nasilan i teroristički. On se egzemplarno eksponira kroz ekstremne mitomanije, psovke i nasilnu galamu. Ovakav govor gubi komunikativnost, on postaje organ, tehničko sredstvo. Instrumentalnost ovog govora se najbolje očitava u njegovom poistovjećivanju sa masovnim medijima. Naime, govornik više ne govori - on se eksponira pred masovnom publikom. Njegov cilj nije više nagovaranje već prije **nad-govaranje**.

Nadgovaranje je cilj onima koji ne priznaju nikog drugog do sebe. Ono je pozicija narcisoidnog političara čija se djelatnost iscrpljuje u verbalnom rasipanju. Sadržaj ove vrste govora pretežno sačinjava korpus negativnih stavova. Negira se: država, vlast, institucija, moral, itd. Beskonačni tok negacija postaje politička žrtva svoje konsekvencnosti. Zaboravlja se da politika počiva na pozitivnim sudovima i povjerenju koje se treba zadobiti u javnosti.

Trošenjem govorene energije za artikulaciju negacija ostaje uočljiv deficit za izlaganje pozitivnog programa koje političar brani. Zapravo, naš paradigmatični političar i nema šta da brani, on samo napada. On ne zna da se povlači jer smatra da je slobodan na način: "Sve je dozvoljeno". Jasno je da se nalazimo u krugu one kritike totalitarizma koja ostaje vjerna predmetu svoje kritike. U tom kontekstu negativni izrazi, stavovi, ostaju skoro uvijek na nivou suprotstavljanja. Tako, npr. antikomunizam i dalje ostaje komunizam u negativnoj formi.

Pozicija kritičara ne može da bude kritika. Kritika pretpostavlja svoju pozitivnu zasnovanost koja je različita od predmeta kritike. Naš prototip realpolitičara, koji uglavnom dominira u postkomunističkim državama, svoju kritiku gradi na slaboj osnovi. Nju tvore nejasne predstave, enciklopedijski savladani pojmovi i ideološka propaganda: o demokratiji, o tržištu, o državi, o narodu, o naciji itd. I kada se znaju egzaktni sadržaji pravnih i političkih teorija i pojmova, skoro redovno izostaje svijest o razlici opšteg principa i njegove aplikacije na konkretno tlo. Zato kritika dogmatički previđa stvarnost u ime apstraktnih načela.

Realpolitičaru Istoka u sadašnjem trenutku urušavanja starih režima i ne preostaje mnogo mogućnosti izvan ideološkog diskursa. Zapad je pomogao procese propadanja Istoka. Kad se opasna građevina urušila njenim stanovnicima nije data potrebna ekonomska pomoć. Ostavljeni su da sami raščiste ruševine i da počnu gradnju novog društva bez novih arhitekata. Ne treba li se zapitati: koliko je evropski Zapad potpomogao evropski Istok ekonomski? Izuzimajući Istočnu Njemačku⁵ ekonomska pomoć zemljama Istoka je bila mala iako su obećanja bila velika.

Zapad nije uložio čak ni ona sredstva koja je trošio u vojne, obavještajne i bezbjednosne svrhe da bi servisirao permanentni strah od širenja komunističkih režima.

Dogodio se obrnuti proces: Istok je ekonomski pomogao Zapad jer mu je smanjio vojne troškove, a na drugoj strani otvorio nova nezasićena tržišta za permanentno potrebnu razmjenu jevtinih sirovina i skupih finalnih proizvoda. Treba li sada de-

⁵ Istočna Njemačka je postala dio unitarne njemačke države.

cenijski strah od komunizma da donese zasluženu korist državama Zapada? Ali, smije li se zaboraviti jednostavno načelo - da korist na jednoj strani uvijek proporcionalno donosi bijedu i patnju na drugoj. Korist država Zapada korendira patnjama građana čije su države srušene. Tačno je da su srušeni režimi bili diktature i da su srušene voljom njihovih građana, ali i uz veliku pomoć Zapada. Ne bi li onda bilo logično i pravedno da učesnici "rušenja" učestvuju i u budućoj gradnji?

Zapad danas treba da dokaže da pripada Evropi. Istok je to dokazao. Evropski Istok je predugo percipiran isključivo kao preديو komunizma koji stoji nasuprot vjekovne zemlje kapitalizma. Izvan ovih ideoloških konstrukcija još uvijek vlada tama. Ona apstrahuje i skriva upravo ono esencijalno. Riječ je svakako o supstanci koja je tvorila i danas može tvoriti evropski identitet. Paradoksalna je i iznuđena težnja istočno-evropskih naroda da "uđu u Evropu" ulaskom u ekonomske unije Zapada. Da li bi bilo smisleno zahtijevati da i zemlje evropskog Zapada "uđu u Evropu"? Iza ovih težnji lebdi pitanje: "šta i gdje" jeste Evropa? Zašto se nameću, danas, ova pitanja? Nijesu li ona istovremeno i konstatovanje izgubljenog identiteta. Evropa traži svoj identitet koji je razasut u vjekovnim osvajanjima i dominaciji. Prošla su vremena kada je Evropa davala pečat i zaštitni znak "svemu" i "svuda". Danas se zbiva skoro obrnut proces. Evropu osvajaju stranci. Ovaj proces pojačava i aktuelno rušenje zida između Istoka i Zapada.

Sada krilatica "ulazak u Evropu" postaje sudbinska opasnost za evropski identitet. Zapad škrto dijeli ulaznice. Ali, evropeizovanje Evrope postaje najpreča potreba evropskog Zapada, čak veća nego evropskog Istoka. Politička retorika moći koju upražnjava Zapad i retorika nemoći koju upražnjava Istok samo su dva načina skrivanja izgubljenog identiteta. Sve više postaje jasno da identitet građen na ideološkoj razlici jeste zatrpavanje i nestajanje onog osobenog evropskog, kulturnog i istorijskog sadržaja. Profetska usmjerenost Evrope i opijenost ideologijom napredovanja, širenja i zaposjedanja, na drugoj strani u kvalitetu evropske supstancijalnosti bilježi regresiju i prazan prostor pogodan za spoljašnje uticaje.

Osjećaj za ovu stranu problema, danas, Evropa pokazuje u formi spontanijih reakcija: uskogrudosti i nacionalizma. Indikativan je govor nacionalizma, te tipične evropske pojave. Vjerovali smo da je takva vrsta jezika politički anahrona. Jasno je da smo se prevarili. Politički govornici Istoka tako svojim riječima sve više traže korjene. Nacija izrasta kao prirodni politički sadržaj. Utemeljenje se traži u predkomunističkoj istoriji. Dakle, Istok se mora vraćati u dalju prošlost. Zato mu je nacionalizam bliži i politički upotrebljiviji. Jer, šta preuzeti od ogromnog komunističkog balasta u politici? Možda je sada lakše razumjeti usplamtjelu nacionalnu svijest evropskog Istoka koja podsjeća na 19. vijek, simbol nacionalnih politika. Ali, nacionalna sadržina implicite ulazi i u korpus političke retorike na Zapadu. Nacionalno je ovdje brižljivo kultivisano i obavijeno demokratskim žargonom. Ono je povučeno u drugi plan. Samo u odsudnim i prelomnim trenucima ono progovara u prvom planu.⁶

Analiza političkog govorenja u zemljama Istoka pokazuje ogromni raskorak između izgovorenog i realnog. U tom međuprostoru vlada difuzna moć političke retorike. Riječ je o stanju krize jednog društva i njegovog svijeta u kojem politika i politički govor poprimaju funkciju individualne i kolektivne psihoterapije. U propalom društvu ličnosti i kolektivi reaguju mehanizmima odbrane.

Normalizaciju političkog govora i politike treba očekivati uspostavljanjem državnih institucija na Istoku kako u ekonomiji tako i u politici. Ta normalizacija će biti otežana bez pomoći Zapada. Bez te pomoći Istok će još dugo svoju neiscrpnu političku energiju trošiti u hipertrofiranom govoru i biti žrtva nepredvidljivih sila opšte konfuzije. Razumljivo je da jedna politika mora dobiti svoju jasnost prvo u političkom govoru da bi bila prepoznata u konkretnom djelovanju.

⁶ Paradigmatičan primjer tog probijanja jeste politika Njemačke uoči njenog ujedinjenja.